ePublishing

ΕΘΝΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ ΤΕΚΜΗΡΙΩΣΗΣ
NATIONAL DOCUMENTATION CENTRE

Deltion of the Christian Archaeological Society

Vol 34 (2013)

Deltion ChAE 34 (2013), Series 4. In memory of Titos Papamastorakis (1961-2010)

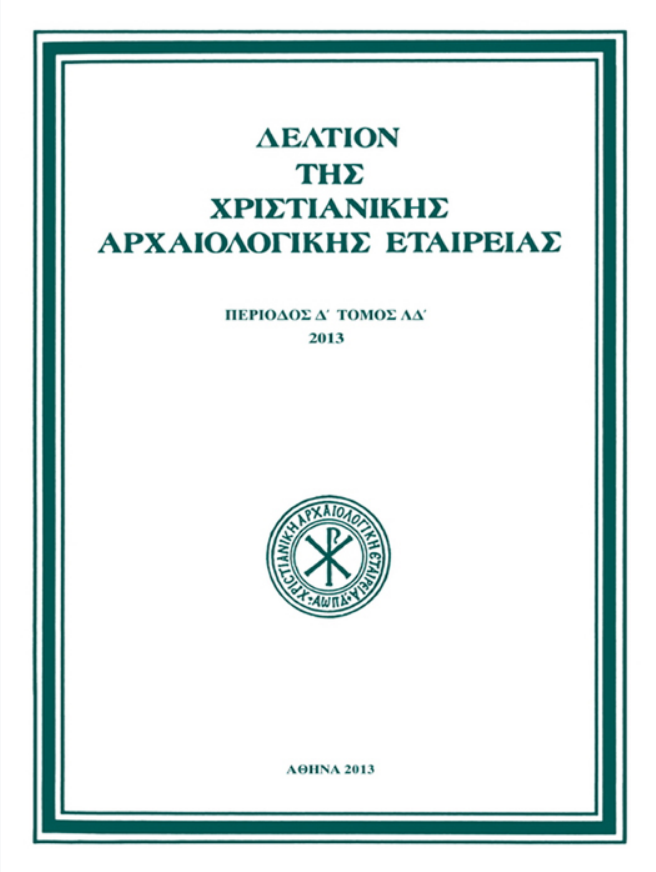

The geographic and temporal limits of pseudo-Kufic decoration

Χαράλαμπος ΜΠΟΥΡΑΣ

doi: 10.12681/dchae.1704

To cite this article:

ΜΠΟΥΡΑΣ Χ. (2013). The geographic and temporal limits of pseudo-Kufic decoration. *Deltion of the Christian Archaeological Society*, *34*, 25–32. https://doi.org/10.12681/dchae.1704

https://epublishing.ekt.gr | **e-Publisher:** EKT | **Downloaded at:** 16/01/2026 12:16:22

Χαράλαμπος Μπούρας

ΤΑ ΤΟΠΙΚΑ ΚΑΙ ΤΑ ΧΡΟΝΙΚΑ ΟΡΙΑ ΤΟΥ ΨΕΥΔΟΚΟΥΦΙΚΟΥ ΔΙΑΚΟΣΜΟΥ*

Οἱ ψευδοκουφικές ἐπιγραφές ὡς ἀρχιτεκτονικός διάκοσμος τόσο τῶν τοίχων μέ κεραμεικά στοιχεῖα ὅσο καί μαρμάρινων μελῶν περιορίζεται στόν ἑλλαδικό χῶρο τοπικά (στήν Στερεά, τήν Πελοπόννησο καί τήν Εὔβοια) καί χρονικά (ἀπό τά μέσα τοῦ 10ου ἕως τά τέλη τοῦ 12ου αἰώνα). Διαπιστώνεται ὅτι ἡ ἀφετηρία τοῦ τρόπου αὐτοῦ τῶν διακοσμήσεων εἶναι ἡ μονή τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ καί μάλιστα ὁ ναός τῆς Παναγίας. Ἐπισημαίνονται τρεῖς περιπτώσεις ψευδοκουφικῶν διακοσμήσεων ἀμέσως σχετιζόμενες μέ τήν πρωτεύουσα (ἐφυαλωμένα πλακίδια τῶν ἐκεῖ ἐργαστηρίων καί ἐνεπίγραφο μαρμάρινο μέλος ἀπό τήν Χίο). Τό γεγονός ὅτι ἡ Παναγία τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ ἔχει πλεῖστα στοιχεῖα κωνσταντινουπολίτικης ἀρχιτεκτονικῆς ἐπιτρέπει τήν ὑπόθεση ὅτι καί ὁ ψευδοκουφικός ἀρχιτεκτονικός διάκοσμός της εἶχε τήν καταγωγή του ἀπό τήν πρωτεύουσα.

The use of pseudo-Kufic inscriptions as architectural decoration for walls, in the form of ceramic features, as well as for marble architectural members is limited to Greece (Central Greece, the Peloponnese and Euboia) from the mid 10th century until the end of the 12th century. It is ascertained that the starting point for this form of decoration is the monastery of Hosios Loukas and the church of the Virgin in particular. Three cases of pseudo-Kufic decoration are noted that are directly related to the capital (glazed tiles from Constantinopolitan workshops and an inscribed architectural member from Chios). The fact that the church of the Virgin of Hosios Loukas has numerous Constantinopolitan architectural elements makes it reasonable to suggest that its pseudo-Kufic decoration originated also in Constantinople.

Στό μεγάλο θεματολόγιο ἀρχιτεκτονικῶν διακοσμήσεων στό Μέσο Βυζάντιο, τό μοναδικό ἴσως ἀνατολικῆς καταγωγῆς θέμα εἶναι τά ἀραβικά καλλιτεχνικά γράμματα, τά γνωστά ὡς κουφικά, πού διαδόθηκαν στόν ἑλληνικό χῶρο ἀπό τόν 10ο ἕως τόν 13ο αἰώνα. Τό ζήτημα ἔχει ἀπασχολήσει ἀπό διαφορετικές ἀπόψεις ἐρευνητές τῆς περασμένης καί τῆς προπερασμένης γενιᾶς καί ἡ σχετική βιβλιογραφία δέν εἶναι καθόλου φτωχή[1]. Στό μεταξύ ἔγιναν γνωστά μερικά ἀκόμα μνημεῖα, τά ὁποῖα πλουτίζουν τόν κατάλογο, χωρίς ὅμως νά προσφέρονται γιά ἑρμηνεῖες περί καταγωγῆς, νοήματος, τεχνιτῶν κ.ἄ. τῶν κουφικῶν διακοσμήσεων, οἱ ὁποῖες ἄλλωστε δέν θά μᾶς ἀπασχολήσουν ἐδῶ. Παρουσιάζουν ὅμως ἐνδιαφέρον τρία ζητήματα:

Λέξεις κλειδιά
10ος 12ος αιώνας, ψευδοκουφικά, ἑλλαδική βυζαντινή ἀρχιτεκτονική, ἀρχιτεκτονικός διάκοσμος.

Keywords
10th 12th century, pseudo Kufic, Byzantine architecture in Greece, architectural decoration.

* Εὐχαριστῶ θερμά τόν συνάδελφο Ν. Δεληνικόλα γιά τό σχέδιο τῶν κεραμεικῶν διακοσμήσεων καί τήν Χρ. Ἰωακείμογλου γιά τήν τεχνική βοήθεια.

[1] Γ. Σωτηρίου, «Ἀραβικαί διακοσμήσεις εἰς τά βυζαντινά μνημεῖα τῆς Ἑλλάδος», *ΔΧΑΕ*, περ. Γ΄, τ. Β΄ (1933), 57 93. A. Grabar, «La decoration architecturale de l'église de la Vierge à Saint Luc en Phocide et les debuts des influences Islamiques sur l'art byzantin», *CRAI* 1971, 15 37. G. Miles, «Byzantium and the Arabs, Crete and the Aegean», *DOP* 18 (1964), 1 32, πίν. 1 94. Ὁ ἴδιος, «Classification of Islamic Elements in Byzantine Architectural Ornament in Greece», *Actes du XIIe CIEB*, τ. III, Βελιγράδι 1961, 281 287. Ν. Νικονάνος, «Κεραμοπλαστικές κουφικές διακοσμήσεις στά μνημεῖα τῆς περιοχῆς Ἀθηνῶν», *Ἀφιέρωμα στή μνήμη Στυλιανοῦ Πελεκανίδη*, Θεσσαλονίκη 1983, 330 352.

α) Ἡ προϊούσα πτώχευση τῆς μορφῆς σέ συνάρτηση μέ τήν χρονική ἀπόσταση ἀπό τά πρότυπα.
β) Τά τοπικά καί τά χρονικά ὅρια τῆς ἐφαρμογῆς τοῦ τρόπου αὐτοῦ διακοσμήσεως στήν μεσοβυζαντινή ἀρχιτεκτονική καί
γ) Διαπιστώσεις γιά τήν ὕπαρξη ψευδοκουφικῶν στήν ἀρχιτεκτονική τῆς Κωνσταντινουπόλεως.
Διευκρινίζεται ὅτι κουφικά ἀποκαλοῦνται ὁρισμένου τύπου ἀναγνώσιμα ἀραβικά γράμματα, ἐνῶ τά παράγωγά τους πού ἔχουν μόνον σκοπό τόν στολισμό πρέπει νά λέγονται ψευδοκουφικά. Γνώρισμα τῶν γραμμάτων αὐτῶν εἶναι ἡ λοξή ἀπότμηση τοῦ μονόπλευρα διευρυνόμενου ἄνω ἄκρου ὀρθῶν κεραιῶν σέ ἁπλούστατες παραλλαγές, ἀλλά καί σέ συνδυασμό μέ ἄλλα μικρά θέματα, καμπύλα σχήματος S ἤ 2 ἤ ἡμιανθέμια[2]. Τά κεραμεικά ψευδοκουφικά τῶν τοίχων καί τά ἀνάγλυφα σέ μάρμαρο, παρά τήν διαφορά τοῦ τρόπου κατασκευῆς, ἔχουν κοινό τό εἰκαστικό ἀποτέλεσμα, αὐτό τῆς ἐνθετικῆς τεχνικῆς: Τά κεραμεικά ἐντάσσονται στήν ἐπιφάνεια τοῦ τοίχου μέ κονίαμα ὁμοίου χρώματος μέ τούς πέριξ λίθους[3] καί διαφοροποιοῦνται μόνον ἀπό τό κόκκινο χρῶμα τους. Σέ περίπτωση ζωφόρων σχηματίζονται ἐπιπεδόγλυφα θέματα σέ πήλινες πλάκες καί ἀκολουθεῖ ἡ πλήρωση τοῦ βάθους μέ ἀνοιχτόχρωμο κονίαμα[4]. Τά γλυπτά σέ λευκό μάρμαρο εἶναι πάντοτε ἐπιπεδόγλυφα καί τά μεταξύ τῶν θεμάτων κενά γεμίζονται μέ ἔγχρωμο ὑλικό, κηρομαστίχη[5] ἤ τί ἄλλο· δέν εἶναι οὐσιαστικῶς ἀνάγλυφα[6] καί στίς τρεῖς περιπτώσεις δίνεται ἡ ἐντύπωση ἔργου sectile[7], ἐπιπέδου καί πολυτελοῦς.
Μιά δεύτερη διευκρίνιση ἀφορᾶ στόν τόπο καί τόν χρόνο τῆς πρώτης ἐμφανίσεως τοῦ τρόπου αὐτοῦ διακοσμήσεως. Σχεδόν ὅλοι ὅσοι ἀσχολήθηκαν μέ τά ψευδοκουφικά συμφωνοῦν ὅτι τά ἀρχαιότερα καί τά πιό σύνθετα παραδείγματα βρίσκονται στίς δύο ἐκκλησίες τῆς μονῆς τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ (Εἰκ. 1), καθώς καί ὅτι αὐτά ὑπῆρξαν τά ἄμεσα ἤ τά ἔμμεσα πρότυπα ὅλων ὅσων ἀκολούθησαν. Ἔχουν γίνει ἐξ ἄλλου ἀποδεκτές[8] οἱ χρονολογήσεις: Ἡ ἀνέγερση τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας ἔχει γίνει περί τό 950 καί τοῦ καθολικοῦ λίγο πρό τοῦ 1014.

Ἡ διάδοση τῶν κεραμεικῶν ψευδοκουφικῶν εἶναι σχετικῶς περιορισμένη. Ὑπάρχουν δέκα παραδείγματα στήν Ἀθήνα[9], δύο στήν Ἀττική (καθολικό Δαφνίου[10], Ἅγιος Δημήτριος Σαρωνικοῦ[11]) καί τέσσερα ἀκόμα στόν εὐρύτερο χῶρο τῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος (Ἅγιος Θωμᾶς Τανάγρας[12], Ἅγιοι Ἀπόστολοι Λεύκτρων[13], Ἅγιος Δημήτριος Βαράσσοβας[14] καί Σωτήρ Ἀμφίσσης[15]). Στήν Εὔβοια κεραμεικά ψευδοκουφικά ἔχουν ἐπισημανθεῖ στόν Ἅγιο Νικόλαο Ἄτταλης[16], τόν Ἅγιο Ἀνδρέα στούς Παραμερίτες[17] καί στόν Ἅγιο Δημήτριο στά Χάνια

---

[2] R. W. Schultz S. H. Barnsley, *The Monastery of Saint Luke of Stiris in Phokis*, Λονδίνο 1901, πίν. 11, 15f, 26e, 28b.
[3] Ὁ τρόπος αὐτός τῆς διακοσμήσεως μπορεῖ νά μελετηθεῖ στήν ἀρχική του κατάσταση σέ ἐλάχιστο τμῆμα τοῦ τοίχου τῆς Παναγίας, τό ὁποῖο ἀπέκρυπτε ἡ μεταξύ θόλων καί δαπέδου τοῦ ὑπερώου τοῦ καθολικοῦ κατασκευή. Βλ. Ε. Στίκας, *Τό οἰκοδομικόν χρονικόν τῆς μονῆς Ὁσίου Λουκᾶ Φωκίδος*, Ἀθῆναι 1970, 155, εἰκ. 71, 72.
[4] Ὅπως στήν Σωτείρα τοῦ Λυκοδήμου καί τούς Ἀσωμάτους τοῦ Θησείου στήν Ἀθήνα. Ch. Bouras, «The Soteira Lycodemou at Athens, Architecture», *ΔΧΑΕ* ΚΕ΄ (2004), 11, εἰκ. 16 καί Χ. Μπούρας, *Βυζαντινή Ἀθήνα*, Ἀθήνα 2010, 148, εἰκ. 106.
[5] Du Cange, *Glossarium*, Lyon 1688, στ. 645.
[6] M. Šuput, «Les reliefs byzantins remplis de pâte colorée des XIII et XIV siècles», *Zograf* Ζ΄ (1977), 43 44. Ἡ παρατήρηση ἰσχύει καί γιά παλαιότερα ἐπιπεδόγλυφα γλυπτά.
[7] Ἀπομίμηση ἔργων συγκοπῆς μέ ἔγχρωμα μάρμαρα γινόταν σέ τοιχογραφία (ὅπως λ.χ. στό σταυροθόλιο τοῦ νοτιοδυτικοῦ παρεκκλησίου τοῦ καθολικοῦ τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ) ἤ μέ ἔνθεση κηρομαστίχης (ὅπως λ.χ. στούς κοσμῆτες τοῦ καθολικοῦ τοῦ Δαφνίου καί στά ἐξεταζόμενα παραδείγματα). Βλ. καί R. E. Kollarik, «Opus sectile», *ODB*, 1529 1530.
[8] Ἡ Παναγία (ἀρχικῶς Ἁγία Βαρβάρα) ἄρχισε νά κτίζεται περί τό 950, ζῶντος ἀκόμα τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ (Στίκας, ὅ.π., 5 7), καί τό καθολικό ἐγκαινιάσθηκε μέ μετακομιδή τῶν λειψάνων τό 1014 (M. Chatzidakis, «À propos de la date et du fondateur de Saint Luc», *CahArch* 19 (1969), 127 150). Βλ. ἐπίσης Δ. Σοφιανός, *Ἡ μονή τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ*, Ἀθήνα 1992, 56, 70 κ.ἑ. καί Grabar, ὅ.π. (ὑποσημ. 1), 16.
[9] Στούς Ἁγίους Ἀποστόλους τῆς Ἀγορᾶς, τήν Σωτείρα τοῦ Λυκοδήμου, τούς Ἁγίους Θεοδώρους, τήν Καπνικαρέα, τόν ἐξωνάρθηκά της, τόν Προφήτη Ἠλία τοῦ Σταροπάζαρου (;), τούς Ἀσωμάτους «Θησείου», τόν Ἅγιο Ἰωάννη τόν Θεολόγο, τήν Ἁγία Αἰκατερίνη καί τόν Ἅγιο Νικόλαο Ραγκαβᾶ. Βλ. Μπούρας, *Βυζαντινή Ἀθήνα*, ὅ.π., στίς ἀντίστοιχες θέσεις, ὅπου καί σχετική βιβλιογραφία. Εἰδικῶς γιά τούς Ἁγίους Θεοδώρους, βλ. καί Γ. Νικολακόπουλος, *Ἐντοιχισμένα Κεραμεικά*, τ. ΙΙ, Κεραμεικά τῶν Ἁγίων Θεοδώρων, Ἀθῆναι 1978, εἰκ. 22, 29, 31, 37, 39.
[10] Miles, «Byzantium and the Arabs», ὅ.π. (ὑποσημ. 1), 22, εἰκ. 25.
[11] Χ. Μπούρας Α. Καλογεροπούλου Ρ. Ἀνδρεάδη, *Ἐκκλησίες τῆς Ἀττικῆς*, Ἀθήνα 1969, 91, 100, εἰκ. ΧΙ3.
[12] Α. Σιμάτου Ρ. Χριστοδουλοπούλου, «Ἅγιος Θωμᾶς Τανάγρας», *Λαμπηδών. Ἀφιέρωμα στή μνήμη Ντ. Μουρίκη*, Ἀθήνα 2003, 744, 745, εἰκ. 16.
[13] Χ. Λ. Μπούρα, *Ἡ Ἑλλαδική ναοδομία κατά τόν 12ο αἰώνα*, Ἀθήνα 2002 (στό ἑξῆς: Μπούρα, *Ναοδομία*), 209, 210, εἰκ. 233.
[14] Π. Βοκοτόπουλος, *Ἡ μονή τοῦ Ἁγίου Δημητρίου στό Φανάρι*, Ἀθήνα 2012, 87, σημ. 530, πίν. 56 β.
[15] Ἀ. Ὀρλάνδος, «Ὁ παρά τήν Ἀμφισσαν ναός τοῦ Σωτῆρος», *ΑΒΜΕ* Α΄ (1935), 191, εἰκ. 8.
[16] Μ. Γεωργοπούλου, «Ἅγιος Νικόλαος Ἄτταλης Εὐβοίας», *ΑΑΑ* V (1972), 59 61.
[17] Στ. Μαμαλοῦκος, «Ὁ ναός τοῦ Ἁγίου Ἀνδρέα στούς Παραμερίτες Εὐβοίας», *Θυμίαμα στή μνήμη τῆς Λασκαρίνας Μπούρα*, Ἀθήνα 1994, 185, πίν. 102, 14α, γ.

α)

β)

Εἰκ. 1. Τά πρότυπα στήν μονή τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ: α) κεραμεικές ζωφόροι ἀπό τόν ναό τῆς Παναγίας (R. W. Schultz - S. H. Barnsley), β) διάκοσμος σαρκοφάγου στήν κρύπτη τοῦ καθολικοῦ (ἐπεξεργασμένη φωτογραφία).

Αὐλωναρίου[18]. Στήν Πελοπόννησο τά ψευδοκουφικά τῶν τοίχων εἶναι μεμονωμένα καί σχετικῶς ἄτεχνα. Ἀπαντοῦν στούς ναούς τῆς Ἀργολίδος (Λιγουριό[19], Χώνικα[20] καί Πλατανίτι[21]), στήν Παναγιά τοῦ Στείρη[22], στόν Ἅγιο Χαράλαμπο Καλαμάτας[23], στό Ἀνδρομονάστηρο[24] καί τόν Ἅγιο Δημήτριο στό Δραγάνο[25]. Ἐκτός τῶν ὁρισμένων αὐτῶν περιοχῶν ὑπάρχουν δύο μόνον παραδείγματα: Στήν Βλαχέρνα τῆς Ἄρτας[26] καί στούς Ἁγίους Ἰάσονα καί Σωσίπατρο στήν Κέρκυρα[27]. Ἡ ἐξέταση τῆς μορφῆς τῶν κεραμεικῶν αὐτῶν ὁδηγεῖ στήν διαπίστωση ὅτι τά χαρακτηριστικά σχήματα τῶν ἀραβικῶν γραμμάτων ἀλλοιώνονται μέ τήν πάροδο τοῦ χρόνου καί ἀπομακρύνονται ἀπό τά ἀξεπέραστα σέ ποικιλία καί σέ ποιότητα πρότυπα τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ. Οἱ ζωφόροι ἀπό ψευδοκουφικά, ὅπως τῆς Παναγίας[28], τῆς Σωτείρας τοῦ Λυκοδήμου καί ἐνδεχομένως τῶν Ἀσωμάτων τοῦ Θησείου[29] ἀναβιώνουν στόν Ἅγιο Ἰωάννη Ἐλεήμονα τοῦ Λιγουριοῦ[30] καί ἀκολούθως ἐξαφανίζονται[31] καί ἀπομένουν μικρά θέματα μεταξύ τῶν δόμων τοιχοποιΐας ἤ στά κενά μεταξύ παραθύρων καί στέγης στίς κεραῖες τῶν ναῶν ἤ στούς τρούλλους. Ἤδη στίς ζωφόρους τῆς Παναγίας διακρίνονται καί ὁρι-

[18] J. Koder, *Negreponte*, *TIB* 1, Βιέννη 1973, 163, πίν. 63, 64. Τό μνημεῖο παραμένει οὐσιαστικῶς ἀδημοσίευτο.

[19] Χ. Μπούρας, «Ὁ Ἅγιος Ἰωάννης Λιγουριοῦ Ἀργολίδος», *ΔΧΑΕ* Ζ΄ (1973 1974), 13 15, 19 20, εἰκ. 4, 6, πίν. 6β.

[20] A. Struck, «Vier byzantinische Kirchen der Argolis», *AM* 34 (1909), 189 236. Μπούρα, *Ναοδομία*, 325 328.

[21] Struck, ὅ.π., 191, πίν. 1, Μπούρα, *Ναοδομία*, 266 268.

[22] Ἀ. Ὀρλάνδος, «Ἡ Παναγία τοῦ Στείρη», *ΑΒΜΕ* Α΄ (1975), 84, εἰκ. 34.

[23] Σ. Βογιατζῆς, «Ὁ ναός τοῦ Ἁγίου Χαραλάμπους Καλαμάτας», *ΔΧΑΕ* ΙΣτ΄ (1991 1992), 90 91, εἰκ. 18. Μπούρα, *Ναοδομία*, 165 167, εἰκ. 181, 182. Miles, «Byzantium and the Arabs», ὅ.π. (ὑποσημ. 1), 23.

[24] Μπούρα, *Ναοδομία*, 406, εἰκ. 429.

[25] Ἀ. Ὀρλάνδος, «Ἄγνωστος βυζαντινός ναός παρά τό Δραγάνο Ἀχαΐας», *ΑΒΜΕ* ΙΑ΄ (1969), 57 86.

[26] Miles, «Byzantium and the Arabs», ὅ.π. (ὑποσημ. 1), 24, εἰκ. 4.

[27] Π. Βοκοτόπουλος, «Περί τήν χρονολόγησιν τοῦ ἐν Κερκύρᾳ ναοῦ τῶν Ἁγίων Ἰάσονος καί Σωσιπάτρου», *ΔΧΑΕ* Ε΄ (1969), 167, 168, εἰκ. 5.

[28] Schultz Barnsley, ὅ.π. (ὑποσημ. 2), πίν. 11α, β, γ.

[29] Βλ. ὡς ἄνω ὑποσημ. 4.

[30] Μπούρας, «Ὁ Ἅγιος Ἰωάννης», ὅ.π., 19, εἰκ. 8δ.

[31] A. H. S. Megaw, «The Chronology of Some Middle Byzantine Churches», *BSA* XXXII (1931 1932), 105 108.

ζοντίως τοποθετημένες κεραῖες[32], ὡς συμπληρωματικά στοιχεῖα, πρᾶγμα πού ἐπιβιώνει ἀργότερα σέ βαθμιδωτά ἤ σέ κλειδόμορφα μικρά θέματα, πού στοιχειοθετοῦν γραμμικῶς ἀναπτυσσόμενες ζῶνες[33].

Τά ἔγκοπτα τοῦβλα (cut bricks) πού διακοσμοῦν τοίχους ἀρκετῶν μνημείων κατά τόν 12ο αἰώνα δέν προέκυψαν ἀπό τήν ἐξέλιξη τῶν κουφικῶν. Κάποιες παραλλαγές τους μιμοῦνται τό ἀρχαῖο θέμα τοῦ ἀστραγάλου[34] καί ἄλλα εἶναι τελείως ἁπλά, στοιχειώδη παράγωγα τῶν κατακόρυφων πλίνθων. Τά εὐρέως διαδεδομένα σέ γραμμικές ζῶνες δισέψιλον[35], ἀπό τά τέλη τοῦ 11ου αἰώνα ἕως τίς ἀρχές τοῦ 13ου[36], εἶναι ἐπίσης ἄσχετα πρός τά ἀραβικά γράμματα.

Ἀπό τά προηγούμενα φαίνεται ὅτι τά κεραμεικά ψευδοκουφικά τῶν τοίχων ἀναπτύχθηκαν σέ μιά περιορισμένη ἐπαρχιακή περιφέρεια τοῦ Βυζαντίου. Δύο παραδείγματα τοῦ 13ου αἰώνα μαρτυροῦν αὐτό πού ἤδη σημειώθηκε, τήν προϊούσα δηλαδή ἔκπτωση τῶν ἀρχικῶν μορφῶν: Στόν Ἅγιο Δημήτριο τοῦ Δραγάνου[37] (Εἰκ. 2α), ἕνα ἄμετρο συνονθύλευμα ἀπό πλίνθινα στοιχεῖα, ἔγκοπτα τοῦβλα, μαιάνδρους, κουφικά γράμματα καί ὀδοντωτές ταινίες μαρτυρεῖ «...ὄχι μόνον κάποιαν ἀδεξιότητα, ἀλλά καί ἐπισώρευσιν...οὐχί πάντοτε ὀργανικῶς ἤτοι κατά λογικήν ἀκολουθίαν»[38]. Στόν Ἅγιο Δημήτριο στά Χάνια Ἀλιβερίου[39] (Εἰκ. 2β) οἱ ὀρθές κεραῖες ἔχουν χάσει τίς ἀναλογικές τους σχέσεις καί τά μεταξύ τῶν λίθων κεραμεικά συνδυάζονται σέ πολύπλοκες καί ἐξεζητημένες μορφές, προϊόντα αὐτοσχεδιασμοῦ.

Οἱ ψευδοκουφικές διακοσμήσεις σέ μαρμάρινα ἀρχιτεκτονικά μέλη καί σαρκοφάγους, κατά κανόνα ἐπιπεδόγλυφες, εἶναι συνηθέστερες ἀπό τίς κεραμεικές τῶν τοίχων. Συνήθως ἡ προέλευσή τους εἶναι ἄγνωστη γιατί σώζονται ὡς spolia ἤ ἔφθασαν ὡς ἐμᾶς σέ δεύτερη ἤ τρίτη χρήση, πρᾶγμα πού σημαίνει ὅτι εἶναι δυνατόν νά ἔχουν μετακινηθεῖ ἀπό τόν χῶρο τῆς δημιουργίας τους. Καί ὅμως ἡ γεωγραφική ἐξάπλωσή τους εἶναι καί ἐδῶ περιορισμένη.

Μέ ἀφετηρία τίς δύο ἐκκλησίες τῆς μονῆς τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ[40] (Εἰκ. 1α, β), τά γλυπτά ψευδοκουφικά διαδίδονται στήν Ἀθήνα, σέ ἀρχιτεκτονικά μέλη πού ἔχουν βρεθεῖ στήν Ἀκρόπολη[41], στό Ἀσκληπιεῖον[42], στήν Ρωμαϊκή Ἀγορά[43] καί σέ ἄλλα πού ἐκτίθενται στό Βυζαντινό Μουσεῖο[44]. Στήν Ἀττική εἶναι γνωστά ψευδοκουφικά σέ προσκυνητάρι τῆς Ὄμορφης Ἐκκλησιᾶς στό Γαλάτσι[45], σέ ἐπιστύλιο τοῦ Ἁγίου Γεωργίου στόν Γέρακα[46] καί σέ κοσμήτη τοῦ καθολικοῦ τοῦ Δαφνίου[47]. Στόν εὐρύτερο χῶρο τῆς Στερεᾶς ἔχομε δύο ἀκόμα παραδείγματα[48].

Στά δύο μετόχια τῆς μονῆς τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ στήν Εὔβοια, παρά τό Ἀλιβέρι[49] καί παρά τά Πολιτικά[50] ἡ μίμηση τῶν ἀρχικῶν προτύπων σέ ἀρχιτεκτονικά μέλη εἶναι εὔλογη. Ἄλλα σύγχρονα παραδείγματα στήν Εὔβοια ὑπάρχουν στό Μουσεῖο τῆς Χαλκίδος[51] καί στόν Ἅγιο Νικόλαο τῆς Ἄτταλης[52]. Στήν Πελοπόννησο γλυπτά μέ ψευδοκουφικά σώζονται στό Μουσεῖο Κορίνθου[53] καί στόν Μυστρᾶ σέ δεύτερη χρήση (Ἁγίους Θεοδώρους[54],

---

[32] Schultz Barnsley, ὅ.π. (ὑποσημ. 2), πίν. 11α, γ, δ. Ἐπίσης, στούς Ἁγίους Ἀποστόλους στήν Ἀθηναϊκή Ἀγορά, Al. Frantz, *The Church of the Holy Apostles*, Princeton 1971, 8, εἰκ. 2, ἀριθ. 8 15.

[33] Megaw, ὅ.π., 117 120, εἰκ. 5.

[34] Στό ἴδιο, 113, εἰκ. 4, ἀριθ. 1, 5, 6, 7, 8.

[35] Στό ἴδιο, 119, 120. Miles, «Byzantium and the Arabs», ὅ.π. (ὑποσημ. 1), 23. Γ. Δημητροκάλλης, *Ἄγνωστοι βυζαντινοί ναοί τῆς ἱερᾶς Μητροπόλεως Μεσσηνίας*, τ. Β΄, Ἀθήνα 1998, 190 197.

[36] Ὅπως στήν Βλαχέρνα τῆς Ἠλείας καί πλείστους ναούς τοῦ Δεσποτάτου τῆς Ἠπείρου.

[37] Ὀρλάνδος, «Ἄγνωστος βυζαντινός ναός», ὅ.π. (ὑποσημ. 25).

[38] Στό ἴδιο, 67. Ἀνάλογη σύγχυση κεραμεικῶν στοιχείων ἐπικρατεῖ στόν Ἅγιο Χαράλαμπο Καλαμάτας. Βλ. Μπούρα, *Ναοδομία*, 167.

[39] Μνημεῖο οὐσιαστικῶς ἀδημοσίευτο.

[40] Βλ. Grabar, «La decoration», ὅ.π. (ὑποσημ. 1).

[41] Μ. Σκλάβου Μαυροειδῆ, *Γλυπτά τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν*, Ἀθήνα 1999, 206, ἀριθ. 290.

[42] Ἀ. Ξυγγόπουλος, «Χριστιανικόν Ἀσκληπιεῖον», *ΑΕ* 1915, 61, 62, εἰκ. 13, 14.

[43] Ἀ. Ὀρλάνδος, «Ἔκθεσις περί τῶν ἀνασκαφῶν Βιβλιοθήκης Ἀδριανοῦ καί Ρωμαϊκῆς Ἀγορᾶς», *ΑΕ* 1964, Χρονικά, 29, εἰκ. 48, 50 καί Miles, «Byzantium and the Arabs», ὅ.π. (ὑποσημ. 1), 24, εἰκ. 1.

[44] Σκλάβου Μαυροειδῆ, ὅ.π., 108, ἀριθ. 149, 110, ἀριθ. 151, 127, ἀριθ. 173 καί 205, ἀριθ. 289.

[45] Ἀ. Ὀρλάνδος, *Ἡ Ὄμορφη Ἐκκλησιά*, Ἀθῆναι 1921, 24, εἰκ. 21.

[46] Ἀ. Ὀρλάνδος, «Μεσαιωνικά μνημεῖα», *ΕΜΜΕ* Α΄, τχ. Γ΄ (1933), 180, εἰκ. 239.

[47] G. Millet, *Le monastère de Daphni*, Παρίσι 1999, 66, εἰκ. 36.

[48] Στήν μονή τοῦ Ὁσίου Μελετίου (Ἀ. Ὀρλάνδος, «Ἡ μονή τοῦ Ὁσίου Μελετίου», *ΑΒΜΕ* Ε΄ (1939 1940), 104, 105, εἰκ. 52α) καί στό Καπαρέλλι Βοιωτίας (Miles, «Byzantium and the Arabs», ὅ.π. (ὑποσημ. 1), 26, σημ. 131, εἰκ. 49).

[49] Ἀ. Ὀρλάνδος, «Τό παρά τό Ἀλιβέρι μετόχιον τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ», *ΑΒΜΕ* Ζ΄ (1951), 133, εἰκ. 2.

[50] Χ. Μπούρας, «Παρατηρήσεις στό καθολικό τῆς μονῆς τῆς Θεοτόκου «Περιβλέπτου» στά Πολιτικά Εὐβοίας», *ΑΕΜ* ΚΗ΄ (1988 1989), 53 62.

[51] Σωτηρίου, ὅ.π. (ὑποσημ. 1), 75, εἰκ. 25.

[52] Γεωργοπούλου, ὅ.π. (ὑποσημ. 16), 60, σημ. 5.

[53] R. L. Scranton, *Mediaeval Architecture, Corinth* XVI, Princeton 1957, 106, πίν. 22, εἰκ. 19. Miles, «Byzantium and the Arabs», ὅ.π. (ὑποσημ. 1), 31, σημ. 167, εἰκ. 88.

[54] Ἀ. Μέξια, «Δύο μαρμάρινες διακοσμητικές πλάκες στόν Μυστρᾶ», *ΔΧΑΕ* ΚΖ΄ (2006), 119, εἰκ. 4.

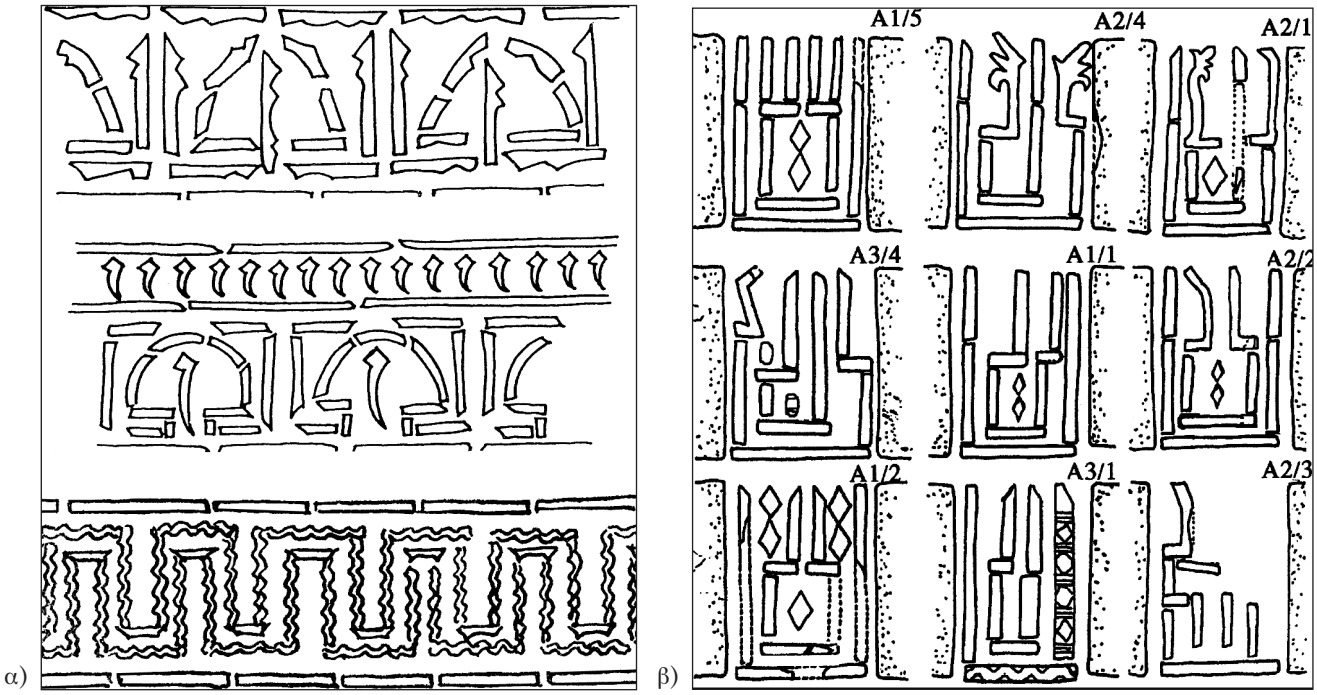

Εἰκ. 2. Ἡ ἔκπτωση τῆς μορφῆς κατά τά τέλη τοῦ 12ου καί τόν 13ο αἰώνα σέ κεραμεικές διακοσμήσεις: α) τοῦ Ἁγίου Δημητρίου στό Δραγάνο (Ἀ. Ὀρλάνδος), β) τοῦ Ἁγίου Δημητρίου στά Χάνια Αὐλωναρίου (σχέδιο Ν. Δεληνικόλα).

Παντάνασσα[55] καί Μουσεῖο[56]), προερχόμενα πιθανότατα ἀπό τήν γειτονική Λακεδαιμονία. Ἐπίσης, σέ δεύτερη χρήση ἔχει ἐνσωματωθεῖ ἕνα μικρό ἀπότμημα κοσμήτη, στόν Ἑλκόμενο τῆς Μονεμβασίας[57].

Ὅλα τά ἀνωτέρω μνημεῖα ἀνήκουν στόν 11ο καί τόν 12ο αἰώνα καί περιορίζονται στόν γεωγραφικό χῶρο πού περιλαμβάνει καί τά κεραμεικά ψευδοκουφικά τῶν τοίχων. Ἐκτός αὐτοῦ εἶναι γνωστά δύο μόνον παραδείγματα, στήν Ἄρτα[58] καί στήν Μακρυνίτσα[59].

Παραλλήλως ἔχει διαπιστωθεῖ ἡ ὕπαρξη μιᾶς χωριστῆς ἑνότητας γλυπτῶν πού χρονολογοῦνται στά τέλη τοῦ 13ου μέ ἀρχές τοῦ 14ου αἰώνα, πού ἔχει εὐρύτερα γεωγραφικά ὅρια, ἀλλά καί διαφορετικό ὡς πρός τήν τεχνοτροπία χαρακτῆρα. Στά γλυπτά αὐτῆς τῆς ἑνότητας οἱ κουφικές κεραῖες παίζουν δευτερεύοντα ρόλο καί συνδέονται μέ πυκνά πλέγματα φυτικῶν καί γεωμετρικῶν θεμάτων, πού μαρτυροῦν ἐνίοτε μεγάλες ἱκανότητες τῶν τεχνιτῶν. Ἀπό ἐτῶν ὁ Θ. Παζαρᾶς[60] διετύπωσε τήν ἄποψη ὅτι πρόκειται γιά ἔργα ἑνός ἐργαστηρίου, τοῦ ὁποίου ἡ ἑστία ἦταν ἡ Θεσσαλονίκη καί ἡ δραστηριότητα ἐκτεινόταν στήν Θεσσαλία καί στήν Δυτική Μακεδονία. Στήν ὄψιμη αὐτή ἑνότητα τῆς βυζαντινῆς διακοσμητικῆς γλυπτικῆς προσγράφονται πολλά ἔργα, σέ μερικά ἀπό τά ὁποῖα διακρίνονται οἱ γνωστές κου-

[55] G. Millet, *Monuments byzantins de Mistra*, Παρίσι 1910, 7, πίν. 52.8.

[56] Στό ἴδιο, πίν. 54.3, 9 καί 17.

[57] Miles, «Byzantium and the Arabs», ὅ.π. (ὑποσημ. 1), 25, σημ. 123, εἰκ. 41.

[58] Ἀ. Ὀρλάνδος, «Ἡ παρά τήν Ἄρταν Μονή τῶν Βλαχερνῶν», *ΑΒΜΕ* Β΄ (1936), 39, εἰκ. 34.

[59] Δύο τμήματα κοσμήτη (;) καί ἕνα κιονόκρανο τέμπλου, Miles, «Byzantium and the Arabs», ὅ.π. (ὑποσημ. 1), 26, εἰκ. 50, 51. Πιθανῶς προέρχονται ἀπό τήν γειτονική Δημητριάδα.

[60] Th. Pazaras, «Reliefs of a Sculpture Workshop Operating in Thessaly and Macedonia at the End of the 13th and the Beginning of the 14th Century», *L' art de Thessalonique et des pays Balcaniques et les courants spirituels au XIV siècle*, Βελιγράδι 1987, 159 182. Θ. Παζαρᾶς, «Συμπλήρωση τῆς σαρκοφάγου Ἄννας Μαλιασηνῆς», *Ἀφιέρωμα στή μνήμη Στ. Πελεκανίδη*, Θεσσαλονίκη 1983, 353 364. Ὁ ἴδιος, «Πρόταση ἀναπαράστασης τοῦ ἄμβωνα τῆς Παλαιᾶς Μητρόπολης στή Βέροια», *Θυμίαμα στή μνήμη Λ. Μπούρα*, Ἀθήνα 1994, 251 254.

φικές κεραῖες στήν Ἐπισκοπή[61] τοῦ Ἄνω Βόλου, στόν Ταξιάρχη τῆς Λοκρίδος[62], τήν μονή Κορώνης[63] καί τήν ἐκκλησία τοῦ Milutin στήν μονή Χελανδαρίου[64].
Ἡ δραστηριότητα τοῦ βόρειου αὐτοῦ ἐργαστηρίου δέν ἀκυρώνει τίς διαπιστώσεις πού ἤδη ἔγιναν ὡς πρός τά χρονικά καί τά τοπικά ὅρια τῆς ἐφαρμογῆς ψευδοκουφικῶν διακοσμήσεων στήν ἀρχιτεκτονική. Περιορίζονται ἀπό τά μέσα τοῦ 10ου ἕως τά μέσα τοῦ 12ου αἰώνα, στήν Στερεά Ἑλλάδα, τήν Εὔβοια καί τμήματα τῆς Πελοποννήσου.

Συγχρόνως γιά ὅλη τήν μεσοβυζαντινή περίοδο σέ παντοειδῆ κινητά ἀντικείμενα, οἱ ψευδοκουφικές διακοσμήσεις δέν ἦταν καθόλου σπάνιες: Ὑφάσματα, χειρόγραφα, κεραμεικά ἀγγεῖα, φωτιστικά, μεταλλοτεχνήματα, κοσμήματα καί ὅπλα στολίζονταν μέ κουφικούς χαρακτῆρες καί ἔχουν βρεθεῖ ἤ ἀπεικονίζονται σέ μεγάλο ἀριθμό. Στά παραδείγματα πού συγκέντρωσε ὁ G. Miles θά μποροῦσαν νά προστεθοῦν καί ἄλλα ἐξ ἴσου σημαντικά[65]. Εἶναι προφανές ὅτι τά κινητά ἀντικείμενα κυκλοφοροῦσαν καί οἱ δυνατότητες ἀντιγραφῆς τῶν διακοσμητικῶν τους θεμάτων ἦταν ἀπεριόριστες.
Τό ἐρώτημα πού παραμένει ἀνοικτό εἶναι τῆς ἀπουσίας ἀρχιτεκτονικῶν ψευδοκουφικῶν διακοσμήσεων στήν πρωτεύουσα, τήν Κωνσταντινούπολη. Προφανῶς καί ἐκεῖ κυκλοφοροῦσαν ἀντικείμενα μέ ἀραβικές διακοσμήσεις (κάποια μάλιστα πολύτιμα[66]) καί ἄλλα ἀναφέρονται στίς γραπτές πηγές: Ἕνα κύπελλο πού ἐστάλη ὡς δῶρο στόν αὐτοκράτορα Κωνσταντῖνο Πορφυρογέννητο[67] καί ἕνας μεγάλος δίσκος πού προκάλεσε σκάνδαλο στήν αὐλή τοῦ Μιχαήλ Παλαιολόγου[68] λόγω τῆς ἀναγνώσιμης (;) ἀραβικῆς του ἐπιγραφῆς.
Κεραμεικά ψευδοκουφικά δέν ἔχουν βρεθεῖ σέ μνημεῖα τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Οἱ κεραμεικές ὅμως διακοσμήσεις καί οἱ ζωφόροι ἀπό πλίνθους δέν ἀνήκουν, ὅπως νόμιζαν ἄλλοτε[69], μόνον στήν ὑστεροβυζαντινή περίοδο. Νέες ἔρευνες ἔχουν δείξει ὅτι δέν ἦταν ἄγνωστες κατά τά μέσα τοῦ 11ου αἰώνα[70].
Μοναδικά τεκμήρια ἀρχιτεκτονικῆς διακοσμήσεως στήν Πόλη εἶναι τέσσερα μικρά θραύσματα ἀπό ἐφυαλωμένα πλακίδια μέ ψευδοκουφικά πού ἔχουν βρεθεῖ στήν μονή τοῦ Λιβός[71]. Ἡ τεχνική εἶναι κωνσταντινουπολίτικη καί τά λίγα σχετικά εὑρήματα ἐφαρμογῆς της ἔχουν εἰκονιστικό ἤ διακοσμητικό ἐνδιαφέρον[72]. Δυστυχῶς τά μικρά θραύσματα εἶναι ἄγνωστο σέ ποιό σύνολο ἀνῆκαν καί πῶς στόλιζαν τήν ἐκκλησία.
Ἡ σπανίως ἐφαρμοζόμενη αὐτή τεχνική ἐπιτρέπει νά τήν συσχετίσομε μέ ὅμοιες ἐπιτοίχιες διακοσμήσεις στήν Θεσσαλονίκη: Στόν ναό τῆς Παναγίας τῶν Χαλκέων ἐφυαλωμένα πλακίδια σχημάτιζαν μιά μικρή ζωφόρο[73] μέ ψευδοκουφικά στήν νότια ὄψη τῆς ἐκκλησίας. Δυστυχῶς τά μοναδικά στό εἶδος τους πλακίδια ἔχουν καταστραφεῖ· δέν ὑπάρχουν φωτογραφίες τους καί ἡ περιγραφή τους εἶναι ἀνεπαρκής. Ἀπό τά σκαριφήματα πού ἔχουν δημοσιευθεῖ φαίνεται ὅτι ἔχουν ἁπλούστατες κουφικές κεραῖες. Ἡ ἄμεση σχέση τῆς Θεσσαλονίκης μέ τήν πρωτεύουσα ἐπιτρέπει τήν ὑπόθεση ὅτι εἶχαν εἰσαχθεῖ ἀπό τό ἐξειδικευμένο ἐργαστήριο ἐφυαλωμένων πλακιδίων πού ἦταν δραστήριο στήν Κωνσταντινούπολη κατά τόν 11ο αἰώνα.

---

[61] Παζαρᾶς, «Συμπλήρωση τῆς σαρκοφάγου», ὅ.π., πίν. 5, 6.
[62] Ἀ. Ὀρλάνδος, «Ὁ Ταξιάρχης τῆς Λοκρίδος», *ΕΕΒΣ* Στ΄ (1929), 360, εἰκ. 10, 365, εἰκ. 18.
[63] Ἀ. Ὀρλάνδος, «Σταχυολογήματα ἐκ μονῶν τῆς Πίνδου», *ΑΒΜΕ* Ε΄ (1939 1940), 180, εἰκ. 10.
[64] Sl. Nenadović, *Chilandar*, Βελιγράδι 1997, 73, εἰκ. 79, 75, εἰκ. 81.
[65] A. Cutler, «A Christian Ewer with Islamic Imagery and the Question of the Arab *Gastarbeiter* in Byzantium», *Iconographica. Melanges Piotr Skubiszewski*, Poitiers 1999, 63 69. Στίκας, ὅ.π. (ὑποσημ. 3), 177, πίν. Β΄. Δ. Παπανικόλα Φ. Μαυρικίου Χ. Μπακιρτζῆς, *Βυζαντινή κεραμεική στό Μουσεῖο Μπενάκη*, Ἀθήνα 1994, 24 ἀριθ. 20, 62 ἀριθ. 97, 63 ἀριθ. 98, 88 ἀριθ. 161. Ν. Μουτσόπουλος, *Ἡ βασιλική τοῦ Ἁγίου Ἀχιλλείου στήν Πρέσπα*, Θεσσαλονίκη 1999, 216, εἰκ. 180.
[66] A. Grabar, *Opere Bizantine, San Marco*, Φλωρεντία 1971, 77 ἀριθ. 83, πίν. LXVII, LXVIII.
[67] J. Darrouzès, *Epistoliers byzantins de Xme siècle*, Παρίσι 1960, 328 329.
[68] Γ. Παχυμέρης, *Μιχαήλ Παλαιολόγος* (ἐπιμ. I. Bekker), Βόννη 1835, 453, 454.
[69] G. Millet, *L'école grecque dans l'architecture byzantine*, Παρίσι 1916, 261.
[70] Ch. Bouras, «Church Architecture in Greece around the Year 1200», *Studenića et l'art byzantin autour de l'année 1200*, Βελιγράδι 1988, 102. S. Voyadjis, «The Katholikon of Nea Moni in Chios Unveiled», *JÖB* 59 (2009), 236, 237.
[71] Th. Macridy A. Megaw C. Mango E. Hawkins, «The Monastery of Lips (Fenari Isa Camii) at Istanbul», *DOP* 18 (1964), 311, σημ. 48, εἰκ. 53.
[72] Sh. Gerstel J. Lauffenburger (ἐπιμ.), *A Lost Art Rediscovered, The Architectural Ceramics of Byzantium*, Βαλτιμόρη 2001. Γιά τά κεραμεικά τῆς μονῆς τοῦ Λιβός, βλ. 194, ἀριθ. VI, 16, εἰκ. 195.
[73] Δ. Ε. Εὐαγγελίδης, *Ἡ Παναγία τῶν Χαλκέων*, Θεσσαλονίκη 1954, 38 43, εἰκ. 5, 6, 7. Gerstel Lauffenburger (ἐπιμ.), ὅ.π., 27, 29, 37, 94, εἰκ. 33 στήν σ. 38. Γ. Βελένης, *Ἑρμηνεία τοῦ ἐξωτερικοῦ διακόσμου στή Βυζαντινή Ἀρχιτεκτονική*, Θεσσαλονίκη 1984, 48, σημ. 2.

α) 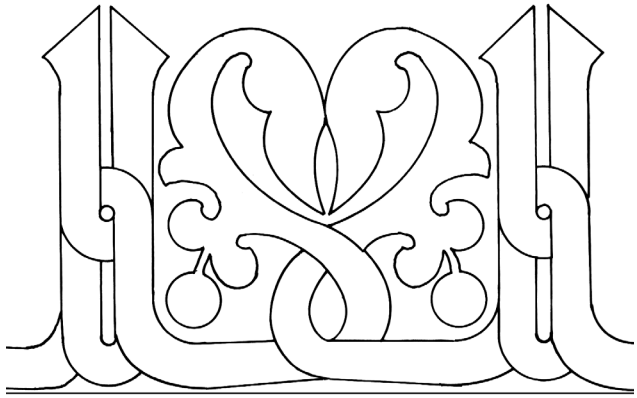 β)

Εἰκ. 3. Βυζαντινό Μουσεῖο Χίου. α) Θραῦσμα μαρμάρινου κοσμήτη: Φωτογραφία (Ἀ. Στεφάνου), β) σχεδιαστική ἀπόδοση τοῦ διακοσμητικοῦ θέματος.

Μία ἀκόμα ἔνδειξη τῆς ἐφαρμογῆς τῶν ψευδοκουφικῶν διακοσμήσεων στήν πρωτεύουσα ἔρχεται ἀπροσδόκητα ἀπό τήν Χίο. Σέ τοπικό περιοδικό[74] πρό 40 καί πλέον ἐτῶν εἶχε δημοσιευθεῖ ἕνα μικρό μαρμάρινο θραῦσμα (Εἰκ. 3α), ἴσως ἀπό κοσμήτη[75], σέ μέτρια κατάσταση διατηρήσεως, μέ ἐπιπεδόγλυφα ψευδοκουφικά καί τήν ἐπιγραφή:

....C ΜΟΝΑΧΗC ΚΑΙ ΑΥ

Ὁ Ἀντ. Στεφάνου, ὁ ὁποῖος περισυνέλεξε καί δημοσίευσε τό μέλος ὑπέθεσε ὅτι ἀναφέρεται σέ μία ἀπό τίς Πορφυρογέννητες βασίλισσες καί διάβασε τήν ἐπιγραφή:

Ζωῆ)ς Μοναχῆς καί Αὐ(γούστης)[76]

Δεδομένου ὅτι ἡ Ζωή οὐδέποτε ὑπῆρξε μοναχή, ἀλλά ὅτι ἡ ἀδελφή της Θεοδώρα εἶχε διά τῆς βίας γίνει μοναχή[77] στήν μονή τοῦ Πετρίου[78], εἶναι φανερό ὅτι περί αὐτῆς πρόκειται. Ἡ Θεοδώρα ἦταν μόνη στόν θρόνο κατά τό ἔτος 1055/6[79].

Εὐλόγως ὁ Ἀντ. Στεφάνου πίστευε ὅτι τό θραῦσμα προέρχεται ἀπό κάποια ἐκκλησία τοῦ Κάστρου τῆς Χίου[80], τοῦ ὁποίου κτητόρισσα ἦταν ἡ αὐγούστα, συσχέτιζε δέ τό ἄγνωστο αὐτό μνημεῖο μέ τίς σχεδόν σύγχρονες αὐτοκρατορικές χορηγίες στήν Νέα Μονή. Εἶναι πιθανόν, ὅπως και στήν μονή[81], οἱ τεχνῖτες νά εἶχαν ἔλθει ἀπό τήν πρωτεύουσα.

Τό θραῦσμα κοσμεῖται μέ ἐπιπεδόγλυφα ψευδοκουφικά. Διπλές ἀντίνωτες κεραῖες, συνδεόμενες μέ κόμβο πλαισιώνουν συμμετρικά ἡμιανθέμια, τά ὁποῖα συμπληρώνονται μέ μικρότερα στοιχεῖα, ἴσως καρπούς (Εἰκ. 3β). Πιθανότατα τό θέμα ἐπαναλαμβανόταν κατά μῆκος[82].

Ἡ ὡς ἄνω σειρά τῶν ὑποθέσεων ἔγινε προκειμένου νά στηριχθεῖ μία ἀκόμα ἔνδειξη τῆς ἐφαρμογῆς ψευδοκουφικῶν γλυπτῶν στήν ἀρχιτεκτονική τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Δέν μπορεῖ ὅμως νά γίνει ἀποδεκτό χωρίς προβληματισμούς τό συμπέρασμα στό ὁποῖο εἴχαμε καταλήξει, ὅτι δηλαδή ὁ ἀρχιτεκτονικός στολισμός μέ ψευδοκουφικά καλλιγραφικά γράμματα εἶναι ἕνα καθαρῶς ἑλλαδικό, δηλαδή ἐπαρχιακό φαινόμενο.

Ὅλες οἱ σχετικές ἔρευνες ἔχουν δείξει ὅτι τό ἀρχαιότερο

---

[74] Ἀ. Στεφάνου, «Βυζαντινά γλυπτά ἀπό τό Κάστρον», *Χιακή Ἐπιθεώρησις* 7 (1969), 105.

[75] Διαστάσεων περίπου 15×15 ἑκ. Δέν σώζονται τά ἄνω ἄκρα τῶν ψευδοκουφικῶν κεραιῶν.

[76] Διακρίνεται στήν ἀρχή τῆς ἐπιγραφῆς τμῆμα τοῦ γράμματος C, ὄχι ὅμως καί τό Η.

[77] Μ. Ψελλός, *Χρονογραφία* (ἐπιμ. Β. Καραλῆς), Ἀθήνα 1992, 290. Βλ. ἐπίσης 270, 286, 294.

[78] Μονή καλογραιῶν στήν Κωνσταντινούπολη παρά τήν Σιδηρά Πύλη. Ἡ κουρά καί ὁ ἐγκλεισμός τῆς Θεοδώρας στήν μονή ἔγινε τό 1031 (Ἰ. Σκυλίτζης, *Σύνοψις ἱστοριῶν* (ἐπιμ. I. Thurn), Νέα Ὑόρκη 1973, 385, 34 36).

[79] Ch. Brand A. Cutler, «Theodora», *ODB*, 1643 1644.

[80] Ἴσως μετόχιον τῆς Νέας Μονῆς. Βλ. Χ. Μπούρας, *Ἡ Νέα Μονή τῆς Χίου*, Ἀθήνα 1981, 31. Στεφάνου, ὅ.π., 106, σημ. 5.

[81] Νικηφόρου Χίου, *Ἀκολουθία τῶν Ὁσίων καί Θεοφόρων πατέρων*, Βενετία 1804, 26, 56, 57. Μπούρας, *Η Νέα Μονή*, ὅ.π., 50, 141.

[82] Μέ βῆμα μεταξύ τῶν ἀξόνων τῶν κεραιῶν 12 ἑκ.

παράδειγμα, δηλαδή ἡ ἀφετηρία τοῦ φαινομένου βρίσκεται στήν ἐκκλησία τῆς Παναγίας τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ[83]. Ἕως τώρα ἔχει δημιουργηθεῖ ἡ ἐντύπωση ὅτι τά ψευδοκουφικά εἶναι ἕνα στοιχεῖο νεοφανές, ἄσχετο τόσο πρός τήν ἐντόπια ἀρχιτεκτονική παράδοση ὅσο καί πρός αὐτά πού συνηθίζονταν στό καλλιτεχνικό κέντρο τῆς αὐτοκρατορίας, δηλαδή τήν Κωνσταντινούπολη.

Τά ψευδοκουφικά ὅμως τῆς Παναγίας, ἰδίως τά κεραμεικά, ἔχουν ποικιλία καί τεχνική τελειότητα πού μαρτυροῦν γνώση, ἐμπειρία καί ἐπιδεξιότητα. Τό μνημεῖο ἔχει σαφεῖς τυπολογικές[84] καί μορφολογικές[85] σχέσεις μέ τήν Κωνσταντινούπολη, τόσο ὥστε νά πιστεύεται ὅτι εἰσάγει γιά πρώτη φορά τρόπους τῆς πρωτεύουσας στήν καθυστερημένη ἐπαρχία κατά τά μέσα τοῦ 10ου αἰώνα. Εἶναι πιθανόν τά ψευδοκουφικά, γιά τήν ὕπαρξη τῶν ὁποίων ἔχομε ἐκεῖ τίς ἐκτεθεῖσες ἰσχνές ἐνδείξεις, νά εἶναι ἕνας ἀπό αὐτούς τούς τρόπους. Δημιουργοῦνται ἔτσι νέες σκέψεις γιά τήν ἐπίλυση τῶν προβλημάτων πού ἔχουν τεθεῖ γιά τήν καταγωγή τῶν ψευδοκουφικῶν[86], ἤδη πρό ἑνός καί πλέον αἰώνα.

Charalambos Bouras

THE GEOGRAPHIC AND TEMPORAL LIMITS OF PSEUDO-KUFIC DECORATION

Unreadable Arabic letters as decorative motifs on textiles, weapons, ceramic vessels, etc. were widespread in Byzantium. As architectural decoration, they are only known in Greece. On the one hand, they are found as ceramic features in wall decorations and, on the other hand, they are found on marble architectural members.

The present article examines a) why their form became poorer than the prototype in relation to the distance in time, b) the geographic and temporal limits of their utilization in middle Byzantine architecture and c) remarks about their application in Constantinopolitan architecture.

It has been determined that the earliest example of pseudo-Kufic architectural decoration is to be found in the church of the Virgin in the monastery of Hosios Loukas, which is dated to *ca.* 950. These are the prototypes, which display variety, fine construction and a richness in combinations, while late imitations are characterized by the continuous deterioration of forms over time. Furthermore, it is also ascertained that the pseudo-Kufic architectural decoration was used only in Greece (mainland Greece, Peloponnese, Euboia) from the mid 10th to the end of the 12th century. This genre was revived in the 14th century in a limited number of elaborate sculptures in Western Macedonia.

In the surviving monuments of Constantinople pseudo-Kufic decoration has not been found. However, three examples of pseudo-Kufic lettering directly related to the capital, are worthy of further study: two glazed ceramic tiles that are certainly products of workshops in Constantinople and a marble inscribed architectural member, perhaps the cornice of an altar-screen, found on Chios. The inscription indicates that it belonged to a church (?), a doration of the Porphyrogenneta Augusta Theodora (1055/6). Most likely it was made by Constantinopolitan craftsmen, such as those who worked during that time in the Nea Moni on Chios.

The fact that the church of the Virgin of Hosios Loukas brought numerous typological and morphological elements from Constantinople to the theme of Hellas for the first time allows us to suggest that pseudo-Kufic architectural decorative motifs originated in the capital.

[83] Grabar, «La decoration», ὅ.π. (ὑποσημ. 1). Λ. Μπούρα, *Ὁ γλυπτός διάκοσμος τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας στό μοναστήρι τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ*, Ἀθήνα 1980, 20. Χ. Μπούρας, *Βυζαντινή καί μεταβυζαντινή ἀρχιτεκτονική στήν Ἑλλάδα*, Ἀθήνα 2001, 90.

[84] Millet, «L' école», ὅ.π. (ὑποσημ. 69), 57. Ἡ λανθασμένη χρονολόγηση τοῦ μνημείου δέν ἐπέτρεψε στόν Millet νά ἀναγνωρίσει τόν πρωτοποριακό ρόλο του. Βλ. Μ. Χατζηδάκης, «Μεσοβυζαντινή τέχνη», *ΙΕΕ* Η΄, 294 295.

[85] Ὅπως ὁ τροῦλλος μέ τοξωτά γεῖσα στίς πλευρές τοῦ τυμπάνου καί ἡμικιονίσκους στίς γωνίες. Στίκας, ὅ.π. (ὑποσημ. 3), 117, εἰκ. 47β.

[86] J. Strzygowski, *Amida, Beitrage zur Kunstgeschichte des Mittelalters*, Heidelberg 1910, 365 376. Σωτηρίου, ὅ.π. (ὑποσημ. 1), 86 90.